

Образ оповідача у прозі Г. Квітки-Основ'яненка: досвід науково-критичного осмислення

Кириченко Ю. С. Образ оповідача у прозі Г. Квітки-Основ'яненка: досвід науково-критичного осмислення. У статті розглядаються основні аспекти рецепції образу оповідача у прозі відомого українського письменника Г. Квітки-Основ'яненка. Прослідковується посилення літературознавчого інтересу до аналізу оповідної структури Квітчиних повістей в перші десятиліття XX ст., коли були представлені спеціальні дослідження із вказаного теоретичного аспекту. У кінці XX ст. відбувається вдосконалення методологічного апарату в контексті вивчення загальних оповідних стратегій української літератури.

Ключові слова: оповідач, оповідь, проза, рецепція.

Кириченко Ю. С. Образ рассказчика в прозе Г. Квитки-Основьяненко: опыт научно-критического осмысления. В статье рассматриваются основные аспекты рецепции образа рассказчика в прозе известного украинского писателя Г. Квитки-Основьяненко. Прослеживается активизация литературоведческого интереса к анализу сказа повестей автора в первые десятилетия XX в., когда были представлены первые специальные исследования в указанном теоретическом аспекте. В конце XX в. происходит совершенствование методологического аппарата в контексте изучения общих нарративных стратегий украинской литературы.

Ключевые слова: рассказчик, сказ, проза, рецепция.

Kyrychenko J. The figure of narrator in G. Kvitka-Osnovyanenko prose: the attempt of critical comprehension. The main aspects of reception of the narrator in the prose of the famous Ukrainian writer G. Kvitka-Osnovyanenko is considered in the article. It is traced the increase of criticism attention to the narrator analysis of the author's stories at the beginning of the XX-th century, when the first special researches through this theoretical question were presented. At the end of the XX-th century the perfection of the methodological instruments was happened.

Keywords: narrator, narration in first person, prose, reception.

Образ оповідача у творчості Г. Квітки-Основ'яненка часто ставав предметом літературознавчих студій, хоча звернення до цього питання в основному було принагідним (О. Борзенко, Є. Вербицька, С. Єфремов, Ю. Шевельов та ін.). На сьогодні відсутні спеціальні дослідження, які б систематизували набутий досвід, чим і зумовлюється актуальність запропонованої статті.

Г. Квітка розпочав літературну діяльність російськомовними творами. Але найбільшою популярністю користувалася й користується україномовна спадщина письменника. Успіх «Малороссийских повестей, рассказываемых Грицьком Основьяненком» спричинив трансформацію в читацькій свідомості простого

псевдоніма на другу частину прізвища письменника. Отже, для Г. Квітки манера оповіді від першої особи стала своєрідною візитівкою. А це «злиття» особистості автора й образу оповідача часто відображається і в науково-критичній рецепції творчості митця. Ще в XIX ст. були зроблені зауваги щодо манери оповіді у прозі письменника. Так, Г. Данилевський, перший біограф митця, послідовно називає Г. Квітку «Основ'яненком» з огляду на те, що більшість читачів ідентифікує письменника саме за цим іменем [6: 173].

Дослідники відзначали достовірність стилізації усного мовлення, що сприймалося важливою заслугою Г. Квітки-Основ'яненка як одного із фундаторів нової української літе-

ратури [6; 10]. Ця імітація настільки вдалася письменнику, що П. Куліш сприймав її «живим голосом живої душі» і захоплювався саме цією характерною рисою творчості митця, протиставляючи їй «вимізоване» слово [10:XXVIII].

На початку та в перші десятиліття XX ст. спостерігається посилення уваги літературознавців до манери оповіді у прозовій спадщині письменника. С. Єфремов питання оповідної структури Квітчиної прози тлумачив у контексті опозиції українське / російське (Грицько Основ'яненко / Фалалей Повинухін): «Народився він [Грицько Основ'яненко] через те, що сам боляче відчував, як йому тісно в чужому вбранні того Фалалей Повинухина, як убрання це в однім місці муляє, в іншій само тріщить по цілому, а все загалом не відповідає насамперед правді життя та його непоборним вимогам» [7:329].

В. Бойко співвідносив «характерні риси світогляду» письменника та морально-етичний зміст його творів, ілюструючи ті чи інші погляди Г. Квітки прикладами із вчинків героїв. У такий спосіб дослідник переносив особливості світосприйняття Г. Квітки в площину художньої реальності, яка подекуди сприймалася В. Бойком як цілковита копія дійсності. Г. Квітка в рецепції ученого постає етнографом, який достовірно передає морально-етичну картину людських стосунків початку XIX ст. [1].

Помітивши тенденцію до ототожнення світоглядів оповідача та автора, П. Петренко запропонував деякі методологічні уточнення з приводу цього питання. Дослідник урахував особливості внутрішньої структури літературного твору: «Автор «Малороссийских повестей» відтворює не лише Основ'яненкову маніру розповідати, він намагається віддати й напрям думок цього оповідача-селянина» [11:163]. У такий спосіб П. Петренко обґрунтував прагнення до художньої достовірності та послідовності у створенні образу оповідача, який є лише маскою, «що нею закриває своє справжнє обличчя, письменник Гр. Фед. Квітка» [11:153]. Фактично дослідник доводив тезу про неможливість «приписати» автору «без будь-яких застережень все те, що властиве його оповідачеві» [11:163].

М. Зеров відзначив роль творчості письменника в історії української літератури «як винахідника розповідної манери» [8:113], у зв'язку із чим звернув увагу на генезу Квітчиної оповіді: «Виступивши рано, коли українська мова не мала ще виробленої синтак-

си, крім розмовної, не маючи ніяких попередників, крім народних казкарів та оповідачів, Квітка мусів розпочати з форм усної розповіді, з повістей “рассказываемых Грицьком Основьяненком”» [8:112].

Аналізуючи «Конотопську відьму», О. Фінкель приділив окрему увагу формі викладу від першої особи і здійснив спробу методологічного розрізнення образів автора та оповідача. Дослідник відзначив, що «в багатьох випадках оповідач виявляє надто докладне знання не лише того, що відбувається, але й того, що звичайно є поза межами спостереження. Це всезнайство... в побудованні оповідання звичайно властиве розповіді від третьої особи, тобто від автора» [14:54]. У статті зауважується, що «риторичні питання» на початку розділів «є ознакою досконалого літературного оброблення» [14:54]. На думку вченого, «все це свідчить, що оповідач, якого вводить Квітка, не впливає на спосіб оповідання і що його нібито реалістичність не є справжня. Тут оповідач по суті є лише один з механізмів оповідання і в потрібний момент з'являється або зникає з волі автора» [14:54]. Отже, дослідник помітив формальні деталі, які дозволяють виявити образ автора в художній тканині твору і в такий спосіб розкрити засоби створення ілюзії усного мовлення. А всезнаючий оповідач, на думку О. Фінкеля, слугує для «однієї мети: загострити трохи увагу читача...» [14:53].

Ю. Савченко у статті «До проблеми розповіді в творчості Г. Квітки-Основ'яненка» розкрив основні принципи імітації усного мовлення, які прослідковуються у Квітчиній прозі. Учений зауважив, що автор «не просто копіює усний монолог, а лише, використовуючи певні найхарактерніші ознаки його, як покажчики, подає приблизне його відтворення» [13:391]. Полемізуючи із попередніми дослідниками, які розцінювали творчість Г. Квітки-Основ'яненка як «простий етнографічний запис “з народних уст”» [13:392], Ю. Савченко зазначив, що творчість письменника «завжди була творчістю *літературною*.... Наявність же етнографічних елементів... стає зрозумілою, якщо розглядати цю творчість як певну розповідну форму» [13:392].

Дослідником було прокоментовано низку прийомів, які створюють «ілюзію усного оповідання» [13:396]. Так, Ю. Савченко помітив наявність численних звертань до реципієнта, що справляють враження його безпосереднього знайомства з героями та самим оповідачем. У читача / слухача формується уяв-

лення, що він належить до товариства, де всі члени мають схожі морально-етичні переконання, однаково оцінюють вчинки персонажів, апіорі приєднуються до їх точки зору. Дослідник зауважив, що «автор нав'язує читачеві оці насправді невластиві йому риси думання» і тим самим стає ініціатором «каламбурної гри» з реципієнтом [13:401].

Також, за спостереженням Ю. Савченка, Квітчиній прозі властиві неодноразові відступи від основного предмету оповідання, емоційні характеристики, оціночні судження, риторичні фігури, які викликають враження спонтанної усної розповіді. Оповідач іноді настільки «схвилюваний, що вже ніби запинається» [13:404], не знаходить влучних слів для вираження почуттів і часто заміняє їх вигуками, перериває речення на півслові, додаючи емоційний коментар, який нібито достовірніше передає ставлення до предмету зображення. Наратор часто послуговується народними прислів'ями, якими може переривати основний хід розповіді [13:401]. Також у мовленні оповідача дослідник прослідкував наявність зачинів та висновків у формі морально-етичних сентенцій, істинність яких часто ілюструє вся запропонована читачеві / слухачеві історія [13:401]. Окрім того, Ю. Савченко розкрив деякі ігрові елементи в структурі художньої прози письменника. Ці елементи простежувалися дослідником на рівні мовленнєвих партій персонажів. Тож учений робить висновок, що сутність цієї «каламбурної гри» полягає в «зіставленні різних мовних сфер» і що такий прийом дозволяє виявити «симпатії до простої мови не лише оповідача, але й самого автора» [13:410]. Тож «гра з мішаниною російської мови, яку висміюється, а також старої архаїчної слов'янської і української, що запроваджується до вжитку – становить рацію такої, як ми вище розібрали, розповідної форми [13:410],» – зазначив дослідник.

Отже, Ю. Савченко вперше в українському літературознавстві докладно зупинився на механізмах імітації усного мовлення в художній прозі Г. Квітки-Основ'яненка. Дослідник відзначив значення Г. Квітки-Основ'яненка як митця, який саме у формі «розповідного стилю» представив перші зразки української прози в історії вітчизняної літератури.

Пізніше в українському літературознавстві спостерігається послаблення інтересу до образу оповідача у творчості Г. Квітки-Основ'яненка. Дослідники зазвичай обмежувалися побіжними заувагами, які в більшості своїй повторювали думки попередників. Так,

Д. Чижевський вважав, що наявність оповідача («фіктивного автора») у прозі Г. Квітки-Основ'яненка визначає «і стиль, і мову» його творів [16:395]. Дослідник відмітив впливи М. Погодіна, В. Даля та М. Гоголя на вироблення манери оповіді у прозі письменника, що, на думку дослідника, може частково «з'ясувати і «сказ» Квітки» [16:396].

У розвідці Ю. Шевельова «Кулішеві листи і Куліш у листах» зазначено, що «стилістично беручи, листування українською мовою ХІХ ст. зроджувалося (як і літературно-оповідна проза взагалі) з імітації селянського – чи, краще, «мужицького» – стилізованого монологу-оповіді чи діалогу – в його літературно-перебільшеному вияві» [18:50]. Дослідник назвав основні риси «цієї оповіді «під мужичка», чи, сказати б, *à la moujik*»: «діалогізація, надмір вульгаризмів..., тупцювання на тому самому слові, синтакса сурядності й перелічення, уникання чужих слів через описові або неточні власномовні відповідники, надмір вигуків, прислів'їв, самоперебивань тощо» [18:51]. Учений зауважив, що «усе це разом створює образ-маску дурникуватого і просторікуватого провінціала-оповідача» [18:51]. У псевдонімі «Основ'яненко» Ю. Шевельов убачав приховану від самого Квітки другу сутність його особистості, яка, за припущенням дослідника, була домінуючою: «І може, навіть Основ'яненко був основою Квітчиної душі? Глибокою, справжньою, часом іраціональною, яку не завжди сам зовнішній, офіційний (і для інших, і для себе) Квітка розумів і міг сформулювати» [17:10]. Тож псевдонім-маска сприймалася дослідником не просто як друге ім'я письменника, а як маркер підсвідомої «роздвоєності», яка «проймає глибоко всю творчість Квітки» [17:10].

У другій половині ХХ ст. продовжується тенденція до ототожнення образу оповідача та особистості автора [3; 4; 15], хоча дослідники іноді звертають увагу на методологічну невиправданість такої точки зору [9; 12]. Таке спостереження також стосується часткових моментів оповіді у прозі письменника. Так, звертаючись до генези Квітчиних повістей, Є. Вербицька зауважила, що «постать розповідача властива й фольклорній прозі – казці, притчі, гумористичному оповіданню, анекдоту тощо» [3:47]. На думку дослідниці, у Грицька Основ'яненка був «і реальний прототип – Квітчин кучер Лук'ян» [3:47], який частково міг вплинути на процес формування українського прозаїка.

У 90-х роках ХХ ст. з'являються можли-
вості для вдосконалення методологічних під-

ходів, що позначилось і на вивченні образу оповідача. Так, Г. Грабович у статті «Семантика котляревщини» звернувся до глибоких «структур та функцій стилю», який породив Котляревський і яким «він запліднив українську літературу» [5:316]. Серед спадкоємців цього стилю дослідник назвав і Г. Квітку-Основ'яненка. Г. Грабович прослідкував основні функції котляревщини в історії української літератури, які в багатьох аспектах дотичні до питання оповідної структури прозової спадщини письменника. Дослідником було помічено, що «голос і персона «просто-го» оповідача... звучали нібито колективним голосом самого народу і тому ставали особливо упривілейованими» [5:325]. Г. Грабович підкреслив, що це дозволяло «на початковому етапі розвитку... літератури» віднайти «переконливі наративні стратегії», що було «першочерговим завданням як для індивідуального письменника, так і для цілого процесу» [5:325]. Дослідником було відзначено також, що «у російській чи польській літературах межа між суспільною і літературною персонами була вельми чітка, і таке сполучення як Пушкін-Белкін або Жевуський-Сопліца звучало б абсурдно, тоді як сполучення Квітка-Основ'яненко було можливим і стало навіть канонічним» [5:325]. На думку Г. Грабовича, котляревщина разом із уведенням у структуру художнього твору образу оповідача «виконувала важливу психологічну

роль – роль маски-щита, що уможливило авторові підривно-пародійну настанову, глузування з «чужого» – та підкреслення власної окремішності, наголошування на «своєму» емоційно-культурному коді без прямого ризику» [5:327]. Така маска «уможливлювала відкритість до правди, яка на той час не дозволялася у вигляді прямого тексту» [5:327].

Отже, проблема образу оповідача художньої прози Г. Квітки-Основ'яненка неодноразово була предметом літературознавчих студій. У дослідженнях простежується спадковість певного кола питань, які ставили перед собою вчені. У ХІХ ст. вперше було помічено важливе функціональне значення оповідної манери Квіткиної прози [6; 10]. Але часто давалася взнаки методологічна слабкість наукових розвідок, яку можна помітити і в пізніших дослідженнях. У перші десятиліття ХХ ст. відчутно поживався інтерес до особливостей функціонування образу оповідача у прозі письменника [1; 7; 8; 16]. Подальші літературознавчі студії ілюструють послаблення уваги до оповідної структури творів Г. Квітки-Основ'яненка, хоча в кінці ХХ ст. розпочинається оновлення та уточнення методологічного апарату в контексті вивчення загальних наративних стратегій української літератури [5]. З огляду на відсутність спеціальних досліджень нам видається перспективним подальше вивчення специфіки образу оповідача у художній прозі Г. Квітки-Основ'яненка.

Література

1. Бойко В. Життя та літературна творчість Г. Квітки-Основ'яненка / В. Бойко // Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Твори / Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко — К., 1918. — С. IX—LXXVI.
2. Борзенко О. І. «Родина, рід, народ» в аспекті літературного творення (Григорій Квітка і становлення нового українського письменства) / О. І. Борзенко // Сентиментальна «провінція» (Нова українська література на етапі становлення) / О. І. Борзенко. — Х., 2006. — С. 214—284.
3. Вербицька Є. Г. Г. Ф. Квітка-Основ'яненко (Життя і творчість) / Є. Г. Вербицька. — Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1968. — 155 с.
4. Гончар О. І. Григорій Квітка-Основ'яненко. Життя і творчість / О. І. Гончар ; [відп. ред. С. Д. Зубков]. — К. : Наук. думка, 1969. — 365 с.
5. Грабович Г. Семантика котляревщини / Григорій Грабович // До історії української літератури : Дослідження, есе, полеміка / Григорій Грабович ; [пер. В. Івашко]. — К., 1997. — С. 316—332.
6. Данилевський Г. П. Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко (с 1778 по 1843 г.) / Данилевський Г. П. Украинская старина : Материалы для истории украинской литературы и народного образования / Г. П. Данилевський — Х., 1866. — С. 171—284.
7. Єфремов С. О. Історія українського письменства / Сергій Єфремов. — К. : Femina, 1995. — 688 с.
8. Зеров М. Квітка й пізніша українська проза / Микола Зеров // Життя й революція. — 1928. — № 12. — С. 105—113.
9. Зубков С. Григорій Квітка-Основ'яненко. Життя і творчість / С. Зубков. — К. : Дніпро, 1978. — 368 с.
10. Куліш П. Григорій Квітка (Основ'яненко) і його повісті. Слово на новий вихід Квітчиних повістей / П. Куліш — СПб. : [б.в.], 1858. — XXXVI с.
11. Петренко П. Григорій Квітка / П. Петренко. — Х. : Література і мистецтво, 1931. — 187 с.

12. Походзіло М. У. Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Життя і творчість : [посіб. для вчителів] / М. У. Походзіло. — К. : Рад. школа, 1968. — 140 с.

13. Савченко Ю. До проблеми розповіді в творчості Г. Квітки-Основ'яненка / Юрій Савченко // Твори : в 2 т. Т. 2 / Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко. — Х. : ДВУ, 1929. — С. 387—418.

14. Фінкель О. Майстерність «Конотопської відьми» (До 150-літнього ювілею Гр. Квітки) / Ол. Фінкель // Плуг. — 1928. — № 11. — С. 50—62.

15. Чалий Д. Г. Ф. Квітка-Основ'яненко (Творчість) / Дмитро Чалий. — К. : Держ. вид-во худ. літ., 1962. — 206 с.

16. Чижевський Д. І. Історія української літератури / Д. І. Чижевський — К. : Академія, 2003. — 568 с.

17. Шевельов Ю. Перед судом сторіччя : 1843—1943 / Юрій Шевельов // Українська література. — 2005. — № 2—3(402—403). — С. 8—10.

18. Шерех Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах / Юрій Шерех // Третя сторожа : Література. Мистецтво. Ідеології / Юрій Шерех ; [ред. Н. В. Мельник]. — К. : Дніпро, 1993. — С. 48—96.